

A GYEPŰ MINT KULTÚRTÁJTÍPUS SZÉKELYFÖLDÖN

AMBRUS Tünde

Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola
7624 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: tunde@gamma.ttk.pte.hu

Kulcsszavak: gyepűrendszer, településszerkezet, tízesek, mentális tér, örökségvédelem, tájhasznosítás

Összefoglalás: Székelyföld tájértékelése nem értelmezhető a történeti funkció vizsgálata nélkül. A forrásértékű okleveles történeti adatok hiányában azonban a gyepűrendszer kialakításához kapcsolódó tízesek létrejöttének kérdésére nehéz egyértelmű választ adni, nehéz pontosan rekonstruálni azt a sajátos településszerkezetet, amit a Árpád-kor haditechnikája megkövetelt a letelepítéskor. Nem véletlen, hogy a múlt századtól napjainkig a történeti, néprajzi monográfiák, útikönyvek is csak említést tesznek róla a székelység kapcsán. A feledésbe merülés súlyát, a tízesekhez kapcsolódó ismeretek fontosságát azonban mindenképpen érezniük kellett a kutatóknak. A rendelkezésre álló szakirodalmak, térképek, valamint a kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtő módszerek segítségével végzett empirikus kutatás eredményei azt bizonyítják, hogy a tízesek a tájgenézis döntő fázisait meghatározták, és a mai napig rányomják bélyegüket a táj alapszerkezetére. A táj lakói pedig átörökítették hadiszervezetük ősi emlékeit, életmódbeli hagyományait, szokásait. Mivel a mai kor ritmusa a székely ember gondolkodását, tájvédelmét, -használatát is veszélyezteti, fontos, hogy a rendszert kidolgozó elődök példáját – amely összehangolt fegyelem, gondolkodás és tevékenység szimbiózisának eredménye – számon tartsuk és ismertessük. Nem egy romantikus faluszerkezet visszaállításáról van szó, társadalmi-gazdasági-politikai keret-szükséglet követeli meg a falutízesek fennmaradását.

Bevezetés

A tanulmány részben egy olyan táj ismertető elemzése, ahol a természeti elemek kölcsönhatásával párhuzamosan a történeti realitás a rendező elv. Székelyföldön, ha a Csíki-, a Gyergyói-havasok, a Hargita lealacsonyodó vonulatainál vagy éppen a Sövidéken járunk, gyakran találkozunk a tízes, a szer illetve szeg kifejezéssel. A belterületi objektumokat, folyamatokat, jelenségeket jelölő köznévi lexéma, a székely nyelvjárásban falurészt jelent. Ez a településtörténeti és tájföldrajzi fogalom a székely társadalomszervezés legkisebb egysége, Árpád-kori társadalmunk tízes és százaz egységekbe való rendeződésének sok változáson átment, napjainkig fennmaradt területi megjelenítése. A táj lakói ugyanis a falurészek, utcák elnevezéseiben, a tájhasználat tereptárgyaiban testet öltő eszközeivel, életmódbeli hagyományaiiban, szokásaiban máig átörökítették hadiszervezetük ősi emlékeit. Székelyföld ezzel a maga nemében egyedülálló táj kategóriának, tájértéknek, földrajzi és településszerkezeti entitásnak tekinthető. A honvédelemhez, a határbiztosításhoz, valamint a katonai stratégiához kötődő tájjelemek indokolják, hogy ezt a Földet átfogóan védelmi vagy gyepűtájként is számon tartsuk.

A történeti földrajz keretében végzett komplex székelyföldi kultúrtáj-vizsgálat (kialakulást befolyásoló természeti és társadalmi tényezők, sajátos arculat, megőrző és fenntartó elemek, szerkezetet biztosító folyamatok számbavétele) egyfajta segéd-, illetve háttértudományként járulhat hozzá a táj karakter szerkezetét biztosító tényezők, folyamatok feltáráshoz, a tájvédelemhez és a tájtervezéshez, ugyanakkor lehetőséget is nyithat a tájhasznosításhoz, javaslatokat és ajánlásokat fogalmazhat meg a vidékfejlesztést célzó tervek elkészítéséhez. Tudatosíthatja Székelyföld történetiségét, a tízesekhez kötődő életmódbeli hagyatékok társadalmi, szocializációs szerepének fontosságát. A tízesek társadalmi tőkét

jelentenek Székelyföld számára (Ex verbum: HAJNAL 2008). E tekintetben – a történeti földrajz által – nemcsak a történelem, a helytörténet, tágabban a nemzeti önismeret gazdagodhat, hanem lehetőség nyílik arra is, hogy a földrajz a résztudományaival együtt helyet kapjon a tájvédelemben, a tájtervezésben, a tájhasznosításban és a településfejlesztés összetettségét igénylő munkában.

A tájvédelem és a tájhasznosítás összefüggéseit és lehetőségeit vizsgáló kutatás alapvető célja:

- a tájkaraktert meghatározó történeti, településszerkezeti sajátosságok feltárása, dokumentálása,
- falutízesek térbeni azonosítása,
- kultúrtáj individuumát igazoló kvalitatív és kvantitatív adatok gyűjtése,
- a társadalmi-politikai-szociális és gazdasági feladatok koncepcionális meghatározása,
- a további kutatások kiindulópontjának megalapozása, amely a turizmusföldrajzban rejlő lehetőségek gyakorlati hasznosítását szolgálja.

Anyag és módszer

Annak érdekében, hogy a magyar földrajztudomány történetébe mélyen beágyazott, de eddig kellő figyelmet nem kapott folyamatokat, jelenségeket minél szélesebb körből szerzett információk alapján lehessen elemezni és értékelni, a trianguláció elve alapján (BABBIE, E. 2000), több módszer – elsődleges és másodlagos – került alkalmazásra. A másodlagos kutatás magába foglalta a székelyföldi történeti, néprajzi szakirodalom (ORBÁN 1868–1871, FODOR 1936, ENDES 1938, MILLEKER 1939, IMREH 1973, 1983, VÁMSZER 2000, ZAYZON 1997, VOFKORI 2004, EGYED 2006) tanulmányozását és feldolgozását. Az elsődleges kutatás keretében pedig a kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtő módszerek közül a mentális térképezést alkalmaztam, amely tulajdonképpen a geográfusok és pszichológusok közösen folytatott kutatásán alapszik: a pszichológusok adják a vizsgálati módszereket, a geográfusok hozzák a földrajzi témát. Az eljárás azokat a kognitív és szellemi képességeket fogja át, amelyek lehetővé teszik, hogy a térbeli környezetről információkat gyűjtsünk, továbbá azt, hogy a térbeli magatartás kialakulásához vezető folyamatokat vizsgáljuk (DOWNS 1970, LAKOTÁR 2004, GÁL 2006).

A szakirodalom tanulmányozását és a térképek segítségével (I. katonai felmérés 1769–1772, illetve a napjainkban készült térképek) végzett vizsgálataimat helyszíni terepmegfigyeléssel, a falvak morfológiájának vizsgálatával egészítettem ki, amely egy objektívebb kép megrajzolását tette lehetővé.

Az empirikus kutatás Csík- és Kászonszék tíz falujának (1. ábra) lakosai körében készült 2007 nyarán. A vizsgálat alapját a véletlen kezdőpontú, rétegzett, szisztematikus (randomizált) kérdőíves felmérés jelentette. Az alapsokaságból kiválasztott mintából (365) 290-en töltöttek ki kérdőívet, közülük 215-en készítettek értékelhető mentális térképet. A nem értékelhető mentális térképek kategóriájába a rajzi kezdeményezések és az érintetlen lapok kerültek (26,9%).

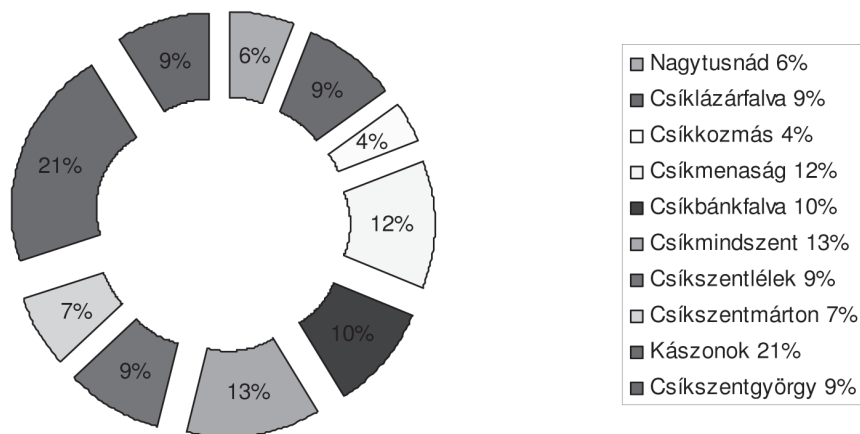
1. ábra A székely székek és a vizsgált települések földrajzi helyzete

(Forrás: KÁNYA 2003 alapján szerk. AMBRUS 2007)

Figure 1. The geographical location of the Székely “szék” and the examined settlements

(Source: based on KÁNYA 2003 ed. by AMBRUS 2007)

A mintába került megkérdezettek arányát falvak szerint (mintavételi hányad) a 2. ábra szemlélteti. Csíkkozmas kis százalékkal (4%) szerepel a mintában, mert a kiküldött kérdőíveket csak 55%-ban töltötték ki.

2. ábra A vizsgált települések lakosainak részesedése a mintavételben

(Forrás: A helyi lakosok körében végzett felmérés alapján szerk. AMBRUS 2008)

Figure 2. The contribution rate of the population in the sampling

(Source: Survey carried out among the local inhabitants, ed. by AMBRUS 2008)

E kutatás fő indítéka és egyben eredménye: a szakirodalomban említett falutízesek térbeni azonosítása, illetve ismerete, megvizsgálni azt, hogy a történelem egyedi „megoldásai” – a településrészek – hogyan és milyen mértékben tükröződnek a fejekben (CSÉFALVAY 1990).

A mentális térképezéshez kapcsolódó feladatsor két részből tevődött össze: tényleges térképezés valamint kiegészítő kérdések. A tényleges térképezés esetében a megkérdezettek egy-egy üres A/4-es lapra falujuk térképét kellett lerajzolják emlékezetből – kulcsingervezérelt felidézéssel (irányított felidézés) – mindenféle segédeszköz használata nélkül,

megadott idő (8 perc) alatt. A kiegészítő kérdések tartalmi vonatkozásokra irányultak, amelyek segítették a „beszélgetés” folyamatosságát, illetve kontrolláló szerepük révén a településszerkezetben rejlő értékek tudatosságának felderítését, a tudati elemek összegyűjtését.

A térre vonatkozó információk (elhelyezés, alak, arány) feldolgozása alapvetően fejben, azaz a mentális térképek egybevetésével, a hagyományos statisztikai eljárásokkal feldolgozható adatok pedig a SPSS 7.5 for win számítógépes szoftver csomag segítségével történt. Az analitikus adatok térképi megjelenítése nem programcsomaggal történt, mert rugalmatlan a szerkesztésben, legalábbis ahhoz képest, amit jelen esetben a mentális térképek adatainak feldolgozása megkövetelne.

Eredmények és megvitatásuk

A kutatás eredményeit a használt módszerek szerint négy szempont szerint ismertetem:

- a kutatás alanyi alapjának áttekintése
- a tízes mint a tájkaraktert meghatározó településszerkezeti alapegység
- székely tízesek a mentális térképek tükrében
- székely tízesek a tájhasznosítás, a tájérték és örökségvédelem fókuszában

A kutatás történeti alapjának áttekintése

A Kárpát-medencében a védelem korai (honfoglalás kori) morfológiai elemeihez tartozik a változó stratégiai koncepciójú gyepük és gyepüelvek védőrendszere. Mind a stratégia, mind a taktika megtervezésének, megszervezésének kiindulópontja az adott földrajzi tér természetföldrajzi viszonyai. Minden idők védelmének a lehető legnagyobb összhangban kell lennie a természeti adottságokkal, mert ezek határozzák meg a mesterséges védőrendszer célszerű vagy célszerűtlen voltát (SZABÓ 1999). A Kárpátok nyújtotta természetes védővonal kiemelkedő szerepet játszott a védelmi stratégia kidolgozásában. A síkságokon a vizenyős helyek, a mocsaras területek, hegyvidéken a változatos morfológiai formák (hegyek, völgyek, szorosok) kínálták a katonai hasznosítás lehetőségét. A legvédtelenebb pontokhoz pedig – királyi rendeletre – székelyeket telepítettek, akikről közismert, hogy merőben katonáskodásra termettek.

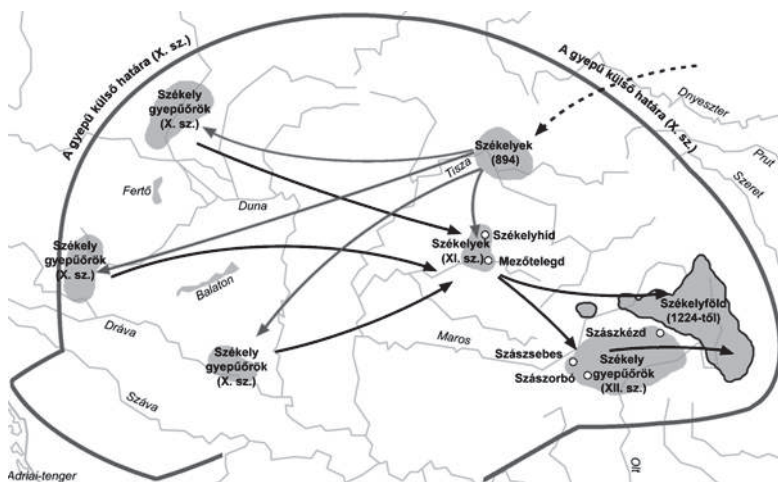
Mivel a gyepűrendszer megjelenésében a legszembevetőbbek az emberi település-állomány és a társadalmi-gazdasági tevékenység különböző formái, ezért ennek a tájnak az arculati vizsgálatok a székelyek be- és letelepítésének tér- és időbeli változásaiból, körülményeiből indulunk ki a különböző felfogású történészek (FODOR 1936, GYÖRFFY 1990, SZABÓ 1999, VARGA 2001, KRISTÓ 2002, EGYED 2006) nyomán.

Ismert, hogy a honfoglaló magyarság frontja nyugati orientációjú volt, a nyugati sebezhető kapukban jelentős őrségi településeket hoztak létre, a völgyeket (Zala, Kerka folyók) kísérő dombokat egész hosszúságukban örökkel erősítették meg, mint például az Őrség és Göcsej vidéke (FODOR 1936). Ezek a tájakon találkozhatunk napjainkban is a legtöbb védelmi funkciójú helynévadattal (Őriszentpéter, Őriszentgyörgy, Őrimagyarósd, Őriszentvid, Hidvég) és azzal a sajátos településszerkezettel – szer, szeg – amit a haditechnika megkövetelt a honfoglalást követő időszakban. Ez a történetiség ma már érthető módon ad magyarázatot arra, hogy a nyugati határvidék sajátos település-

szerkezetével és helynévadatával a legkeletibb gyeplőkapuban, Székelyföldön is találkozhatunk (AMBRUS-CSAPÓ 2007). A hegysek felé azonban nem volt szükség összefüggően kiépített, mesterségesen megerősített védvonalra, mint a nyugati végeken. Itt valószínűleg a völgyeket állták el, a forrásvidéken pedig figyelőhelyeket, leshelyeket alakítottak ki (FODOR 1936).

Annak ellenére, hogy a gyeplők térben és időben átalakuláson mentek keresztül, kétségtelen, hogy az egykori védvonalak elhelyezkedése között bizonyos összefüggések állapíthatók meg. Ezeknek az országos gyeplőknek az elhelyezkedése felhívja a figyelmet a nyelvi, néprajzi viszonyok közötti kapcsolatra is. A rokonságot egyébként több szerző (pl. KOGUTOWICZ 1930, TÜSKÉS 1981, HERÉNYI 1998, KRISTÓ 2002.) is – elsősorban nyelvi, kulturális, népszokás- és építészeti hasonlóságok alapján – felveti, mely hipotéziseket mindaddig írásos dokumentum nem cáfolt meg.

A gyeplő eleitől fogva azonban csak gát, védelmi vonal volt, de nem egyúttal ország-határ is. Az országos gyeplővonalak és országhatárok nem egybeeső fogalmak (FODOR 1936). Ezt jól példázza az utolsó keleti, belső gyeplőrendszer térbeli változása, fokozatos kitolódása a tényleges határig. A XI. században, amikor egyre gyakoribbá váltak a keleti nomád népek (kunok, besenyők) támadásai – a Kárpát-medence nyugati gyeplőkapuiból – a székelyeket áttelepítették a történelmi értelemben vett Erdély nyugati kapujához, majd később Dél-Erdélybe, a déli határszakasz védelmére (3. ábra). A végső letelepülési területüket, a mai Székelyföldet 1224-ben érték el (KÁNYA 2003).

3. ábra A székelyek letelepedése a Kárpát-medencében

(Forrás: KÁNYA 2003 alapján szerk. AMBRUS 2008)

Figure 3. The settlement of the Székely's in the Carpathian Basin

(Source: based on KÁNYA 2003 ed. by AMBRUS 2008)

A gyeplők előretolásával azonban nem csak a katonai, hanem a települési folyamat is haladt előre. Ez az előrehaladó folyamat nem egyenletesen, hanem ugrásszerűen, lépcsőzetesen egy-egy újabb terepvonalra helyeződött, tehát nem súrolta végig az egész területet. Ahová tették az újabb gyeplőt, oda tömegesen települtek székelyek. A régi és az újabb gyeplő közti terület azonban alighanem üresen maradt, azaz nem örállókkal telepítették be, hiszen a gyeplőt oláh sávok követik (FODOR 1936).

Nem kizárt, hogy a Kárpát-medence azon területein, ahol a gyepük kialakultak, sok helyen kimutathatók a kor haditechnikájának megfelelő településszerkezet nyomai. Hogy az említett kutatók Székelyföldön csak a csík-, gyergyószéki és kászonfiúszéki tízeseket említik, annak az oka, hogy itt maradt meg ez a szerkezet, ez a nevezéktan napjainkig, de valószínű éppúgy megtalálható a történelmi értelemben vett Erdély nyugati kapujában, mint ahogy kikövetkeztethető lenne a Dráva vonalán, valamint északon a Mosoni kapunál az őrségi és göcseji szerek, szegek világához hasonlóan.

A székely tízes kialakításának mint település-, illetve tájszerkezeti elemnek haditechnikai okaira számos kutató rámutatott és párhuzamot vont a török és a mongol népek hadiszervezetével (FODOR 1936, ENDES 1938, MILLEKER 1939, IMREH 1973, 1983 EGYED 2006). Feltételezések szerint a letelepedés a legkisebb hadi egységgel, a tízessel kezdődött, amely vérségi kapcsolaton alapult tíz család összetelepülése révén. A határőrség tízesek szerinti megszervezése nagy befolyást gyakorolt annak gazdasági, egyházi, közjogi, adminisztratív életére is.

Az ország védelméért tett dicséretes szolgálatért a székelyek királyi kegyelemben részesültek (adómentesség), privilégiumokat kaptak (LÁSZLÓ és LÁSZLÓ (2005). Kiváltságait nem adományozás útján kapták – mint az erdélyi szászok – hanem a településkori ősfoglalás jogán és az állandó katonai szolgálataik fejében. A letelepedés ezért történhetett vérségi, azaz törzsi közösség szerint, ezért lehetett szabad tulajdonosa az elfoglalt területnek, így hozhatott létre egyedi tájszerkezetet, illetve önszabályzó rendet (közösségi életforma, erőforrásokhoz való hozzáférhetőség szabálya, közteherviselés stb.). Ez az önmeghatározást bizonyító térségi öntudat napjainkban is megnyilvánul Székelyföldön, és olykor nem véletlenül erősödik fel.

A tízes mint a tájkaraktert meghatározó településszerkezeti alapegység

A mai modern földrajztudományban a táj fogalma egy rendszerező, a természeti környezet és a társadalom szintetizáló kategóriájává vált. Ahhoz, hogy ezt az elméleti konstrukciót elvégezhessük a tájfaktorokat az analízis eszközévé kell tegyük.

A természeti környezet és az ember kölcsönhatásának legszembevetőbb bizonyossága a település. Amikor a tízest mint településszerkezeti alapegységet egy adott földrajzi tér társadalmi, gazdasági és műszaki struktúrák rendszereként értelmezzük (TÓTH 1998), akkor a természeti és a történelmi funkciók szoros kölcsönhatásából kell kiindulni. Ha párhuzamot vonunk a fokozatosan elöretolt gyepükkel, valószínűsíthető, hogy a hegyvidék előtt az első, leghamarább megerősített, tízessel ellátott pontot ott alakították ki, ahol a völgy a síkságra kinyílt. Majd egy feljebb eső völgyszörulat ellátására került sor, és végül a folyó forrásvidékének hágóíhoz tolódtott fel a védelmi, vagy esetleg csak megfigyelési pont. A tízesek kialakulásában tehát fontos szerepet játszott a domborzati formák változatossága, a felszín tagoltsága, a folyóvizek bősége és a növénytakaró (erdők) gazdagsága.

A vízfolyások által létrehozott völgytalpi szélesedésekbe, a medencék peremére (4–5. ábrák), a medencék alluviális síkságaira való visszahúzódásuk (6. ábra) csak később, és szintén szakaszonként és lépcsőzetesen – elsősorban a békésebb időszakokban – következhetett be, amikor megnőtt az igény a kedvezőbb életfeltételeket nyújtó természeti környezet iránt. Ezt a lehúzóást igazolják a domboldalok megművelésének markáns jelei, az ún. muzsdák (2–4 m magas agrotaszok (5. ábra), amelyeket évszázadok alatt alakítottak ki egyirányú szántással) mint kultúrformológiai elemek, a hajdani épületek

alapkövei, romjai (amelyek még nem állnak a műemlékvédelem illetékességi körében) mint épített örökségek (7. ábra) és a telephelyeket összekötő, régi hegyi utak maradványai is.

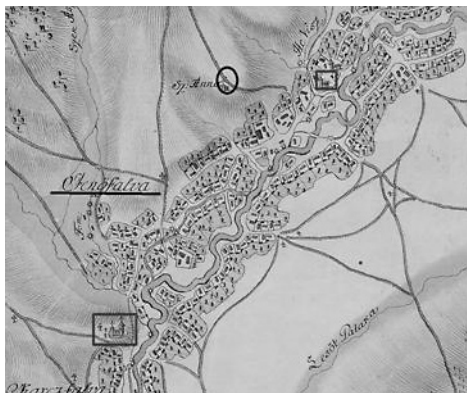
4-5. ábra A tízesek földrajzi helyzete

(Forrás: Az I. katonai felmérés 1769–1772, Fotó: AMBRUS 2008)

Figure 4-5. The geographical location of the “tízesek”

(Source: The first military survey 1769–1772, Photo: AMBRUS 2008)

Az idők folyamán a medencékben lévő erdőket fokozatosan kiirtották, a mocsarak vizét lecsapolták, bevezették a folyók medrébe. Így lassan kiszáritották a területeket. Ezek a simább, tágasabb területek alkalmasabbak voltak az intenzívebb földművelésre, mint a lejtős területek. A tízesek ezen fejlődésével, és funkcionális átalakulásával a tájat alkotó elemek, struktúrák természetesen átrendeződtek.

6. ábra Csikkarcfalva, Csikjenőfalva és Csikszenttamás tízesei

(Forrás: Az I. katonai felmérés 1769–1772)

Figure 6. The “tízes” of Csikkarcfalva, Csikjenőfalva and Csikszenttamás

(Source: The first military survey 1769–1772)

7. ábra A csíkszenttamási Csonka-torony (Fotó: AMBRUS 2008)
Figure 7. The Csonka Tower of Csíkszenttamás (Photo: AMBRUS 2008)

A kedvező természeti adottságok (jó minőségű szántóterület, bővizű patakok) tették lehetővé, hogy részlegesen vagy teljesen egybeforrjanak a tízesek. Mára már kisebb hányaduk emlékeztet eredeti állapotukra. A konzerválódás tipikus példaként említhetjük Csíkmindszent (Sillók-, Prédák-, Templom-, Józsa-, Nagy-, Ambrus-, Hosszúaszó-tízes) tízéseit, amelyek tájféldrajzi kultúrreliktumnak is tekinthetők (8. ábra). A különálló tízes egy sajátos társadalomszervezési egység területi megjelenése, lényegesen több mint a tanya, nemcsak térbeli kiterjedése, hanem szervezettsége révén is (AMBRUS 2006). Tanulmányozásuk nagymértékben segít bennünket a székelyföldi tájszerkezet kialakulásának megértésében.

8–9. ábrák Csíkmindszent és Csíkszentmárton tízéseit

(Forrás: Hargita – Képes megyeatlasz 2005 alapján szerk. AMBRUS 2008)

Figure 8–9. The “tízesek” of Csíkmindszent and Csíkszentmárton

(Source: based on Hargita – Képes megyeatlasz 2005 ed. by AMBRUS 2008)

A tízesek egymástól 100–500 méter távolságra helyezkednek el, ma 20–80 házat, családot tömörítenek. Ezért a tájképi szétszórtságért szokták tréfásan mondani: „imitt – amott Mind szent”. Minden tízes néhány utcából áll. A hét tízeséből négy tízes (Sillók-, Prédák-, Templom-, és Józsa-tízes) összenövése következett be (8. ábra).

A legelszigeteltebb tízes – Hosszúaszó – a kedvezőtlen természeti adottságok (a szántó-föld rossz minősége, korlátozott kiterjedése) miatt fokozatosan elsorvadt. A ma épülő házak egy új típusú telep megjelenését eredményezik, amely településszerkezetileg és funkcionalitását tekintve is teljesen más lesz, mint a régi falutízes. Ezek már vadhajítások a tájban. A legfrissebb divatirányzatú lila, narancssárga, rózsaszín vagy piros „kacsacsőrű” épületek eltérnek a tradicionális, tájba illő kiérlelt és letisztult épületállomány stílusától, ugyanakkor egy téves modellt adnak, ami a modernséget és az újról alkotott képet illeti.

Míg a kedvezőtlen természeti feltételek (folyóvíz, szántó-föld hiány, földrajzi elszigeteltség) a falutízesek (szegek, szerek) lassú gyarapodását, kezdetlegesebb stádiumban való konzerválását, adott esetben egyes falurészek elnéptelenedését, elsorvadását és eltűnését idézték elő, addig a kedvező feltételek (jó minőségű szántóterület, bővizű patakok melletti fekvés) térbeli növekedést, terjeszkedést, összenövést eredményeztek (9. ábra). ENDES (1938) a következőképpen összegzi a településtörténeti fejlődés e sajátos mozzanatát: „A tízesekből lettek később a falvak, s a tízesek ezek tízesei lettek...”

A mai székelyföldi települések földrajzi helyzetét és szerkezetét vizsgálva, tehát egyértelműen feltűnik, hogy a védőfunkciót teljesítő székelység a természeti környezet biztonságosabb részén teremtette meg lakóhelyét. Természetes dolog, hogy a völgyekbe, völgytalpi szélesedésekbe, a medencék peremén telepedett le. Figyelembe véve a domborzati és talajtani adottságokat, a vízfolyások közelségéhez lehetett és kellett igazodni. Így a táj geomorfológiai adottságaihoz messzemenően igazodva alakultak ki a legkülönbözőbb morfológiájú falutípusok, a tízes, szeges, szeres települések. A későbbiek során elsősorban domborzati, vízrajzi adottságok miatt fejlődhettek lineárisan a tízesek (9. ábra). Sok helyen az épített út követi a patakok medrét. Ahol az utak keresztezik a vízfolyásokat, azok csomópontjában találjuk a települési góccokat.

A térbeli alakulást és fejlődést a természeti adottságok, a terep- és birtokviszonyok mellett az antropogén tényezők (demográfiai növekedés, növénytermesztés térhódítása, történelmi események) és a természeti csapások (tűzvész, árvíz) is jelentősen befolyásolták, mind morfológiai, mind funkcionális és szerkezeti szempontból (ELEKES 2008), vagy akár létükben.

Székely tízesek a mentális térképek tükrében

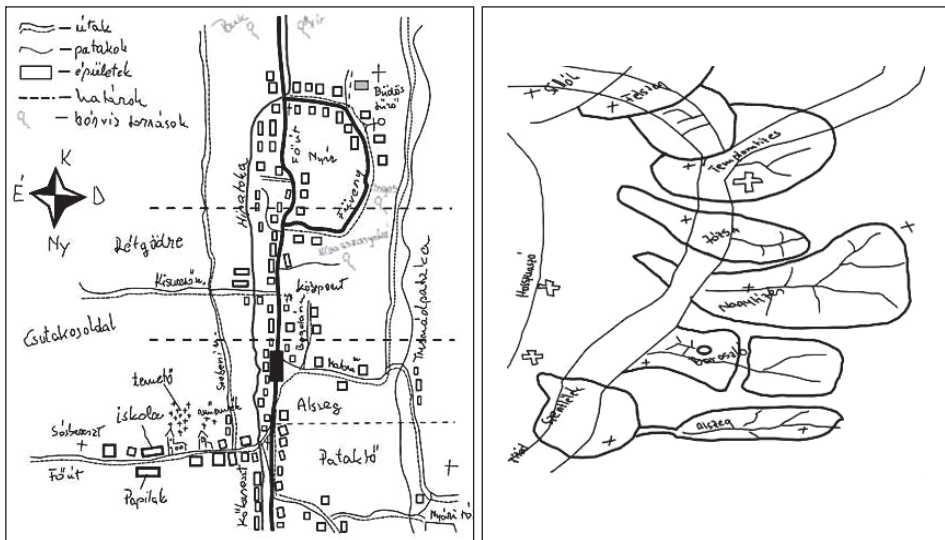
Az empirikus kutatás keretében végzett mentális térképezés eredményei és az ehhez kapcsolódó kiegészítő kérdésekre kapott válaszok ennek a kultúrtájnak az individuumát igazolják; dokumentálják, hogy a tízesek ma is létező közösségi entitások, a falvak belső működését, szerkezetét, alakját ma is meghatározó egységei.

IMREH (1973) hangsúlyozza, hogy a tízesszervezet a legerőteljesebben Csík- és Kászonfűszéken (1. ábra) bontakozott ki, és itt is maradt fenn a leginkább mint tájkaraktert meghatározó fontos elem. Éppen ezért készült a felmérés Csík- és Kászonszék tíz falujának lakosai körében (1. ábra).

A tízeseket azonban itt is változó mennyiségben és minőségben, sokszor csak töredékesen olvashatjuk ki a tájból, de azok a reliktumok, illetve az a helynévanyag, amelyet a lakosság nemzedékeken keresztül átörökölt, a települések múltjának szerepét magyarázzák. Ugyanakkor egy olyan normatív erőt jelentenek, amelyek a székely társadalom fennmaradását biztosították. A népéletnek pedig olyan kibontakozási keretet nyújtottak, amelyben kialakultak és megszilárdultak, amelyhez napjainkig is kötődik

egy bizonyos népi kultúra, iratlan „törvény”. A modernizáció megkésettisége, a paraszti tájhasználat konzerválódása máig élte a történeti kultúrtáj-elemeit. Ennek tükrében a mentális térképezés keretében végzett ismertséget, illetve tudatosságot célzó vizsgálat leglényegesebb eredményeinek a következők tekinthetők:

- Az eddigi településszintű alkalmazások során kistérségi hatókörű kutatásban is bebizonyosodott az alkalmazott „behaviorista forradalom” módszerének (CSÉFALVAY 1989) használhatósága. A megmaradt településszerkezeti reliktumok felismerhetők a rajzokon, a kultúrtáj mai állapota felvázolható (10–11. ábrák).
- A geomorfológiai és a vízrajzi adottságaihoz igazodva, elsősorban lineárisan fejlődtek a tízes, szeges, szeres településrészek (10–11. ábrák).

10–11. ábrák Ahogyan egy csiklázárfalvi és egy csikmindszenti látja faluját
(Forrás: A helyi lakosok körében végzett felmérés alapján szerk. AMBRUS 2008)

Figure 10–11. Mental maps of Csiklázárfalva and Csikmindszent

(Source: Survey carried out among the local inhabitants, ed. by AMBRUS 2008)

- A táj lakói a falvak, falurészek, utcák elnevezéseivel (az értékelhető 215 rajzon összesen 961 tízes és 985 utca név) máig átörökítették hadiszervezetük ősi emlékeit (10–11. ábrák). A nevekben is kifejezésre juttatott tájismeretben nemzedékek tapasztalata összegződik, öntudat alatt szintetizálódik.

Összevetve a táblázatban összegyűjtött tízes nevek számait (falvanként) Vámszer Géza 1930-as években végzett székely településszerkezettel kapcsolatos módszeres (kérdőíves) felméréseivel (VÁMSZER 2000), megállapítható az alacsonyabb számú említettség. (1. táblázat). Csíkkozmás esetében egyszer sem jelent meg Középtíz/ Középszeg mentális tere (tízese), ami adódhat a minták 55%-os kitöltöttségéből. A tulajdonképpen Csíkmenasághoz tartozó negyedik tízes, az „elpottyantott” Pottyond nem nőtt össze a három tízessel. Valószínű éppen ezért külön faluként tartják számon a megkérdezettek. A Kászonyújfaluhoz tartozó Hermánszeg és Ajnád tízesek, valamint Kászonyjakabfalva Buta tízese szintén nem kerültek említésre. Ennek oka – a már említett – a nem részletező mentális térképekkel magyarázható. A ma közigazgatásilag

Csíksgyörgyhöz tartozó Kányák és Források tízesének hiányára nem kínálkozik más magyarázat, mint, hogy az összenövés következtében feledésbe merültek.

1. táblázat A tízesek ismertségének összehasonlítása az 1930-as években végzett felméréssel

(Forrás: VÁMSZER 2000 és a 2007-es kérdőíves felmérés adatai alapján szerk. AMBRUS 2008)

Table 1. Comparison of the notoriety of the tízes with the survey undertaken in the 1930s

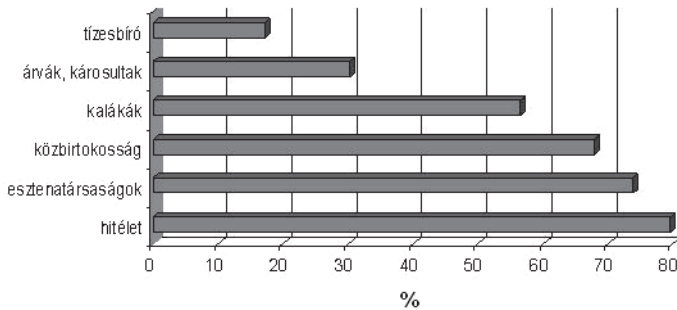
(Source: VÁMSZER 2000 and based on the findings of the questionnaire survey in 2007, ed. AMBRUS 2008)

<i>A település neve</i>	<i>1930-as évek</i>	<i>2007</i>
Tusnád	4	4
Csíklázárfalva	2	2
Csíkkozmás	3	2
Csíkménaság	5	4
Csíkbánkfalva	5	5
Csíkszentgyörgy	5	3
Csíkmindszent	7	7
Csíkszentlélek	4	4
Csíkszentmárton	6	6
Kászonfeltíz	5	5
Kászonaltíz	4	4
Kászonimpér	5	5
Kászonjakabfalva	5	4
Kászonújfalú	4	2

- Kiemelt szerepet kapnak a szakrális emlékek szimbólumainak megjelenítései – keresztek, csengettyűk, faharanglábak – amelyek a valóságnak megfelelően többnyire a tízes bejáratánál vagy a központjában, valamint utcaelágazásoknál tűnnek fel (10–11. ábrák). Összesen 741 szakrális emlék számlálható meg a rajzokon. A kiegészítő, kontrollkérdésre kapott válaszokból derül ki, hogy milyen fontos szerepet játszanak tudatukban a vallási üzeneteket hordozó tereptárgyak. A megkérdezettek 34%-a véli úgy, hogy a keresztek a hitélet gyakorlását, 43%-a, hogy a térbirtoklást jelképezik.
- A helyi lakosság az önszerveződésnek a tudati elemeit, életmódbeli hagyatékait, szokásrendjét – amelyek tulajdonképpen biztosították a mindenkorai közösségi élet működését, az erőforrásokhoz való hozzáférhetőség szabályait, a hitélet, az egyházközösségek megszervezését és a közteherviselést – ma is ott hordozza mentalitásában.

A tízesek gazdasági szerepe elsősorban az állattenyésztés terén maradt fenn. Az összesített válaszok szerint a megkérdezettek abszolút többsége (73,8 %-a) állítja, hogy az esztenantársaságokat (a juhtartás közösségi irányítása, szervezése) tízesek szerint szervezik (12. ábra). A hitélet és a közbirtokosságok tízesek szerinti megszervezése is nagy jelentőséggel bír a válaszadók körében (79,6%, illetve 67,9%). Még mindig él az a hagyomány, hogy főként a mezőgazdasági és az építkezési munkálatokat kalákákban végzik (segítségmunka, amely alapvetően az egyén és közösség között létrejövő kapcsolatok szabályozására szolgál), az árvákat, károsultakat tízesek szerint segítik.

A válaszok arányából kitűnik (a kalákák 56,5%-os, az árvák, károsultak 30,3%-os említettséggel) azonban, hogy ezek az örökségek, íratlan törvények csorbultak a leginkább. Szembeötlő, hogy viszonylag kevesen állítják, hogy a tízesbíró intézményét visszaállították (a felmérésben résztvettek 17,2%-a). Ez az eredmény abból adódik, hogy a vizsgált települések közül – a rendszerváltás óta – csak Csíkszentgyörgyön működik újra ez a rendszer.

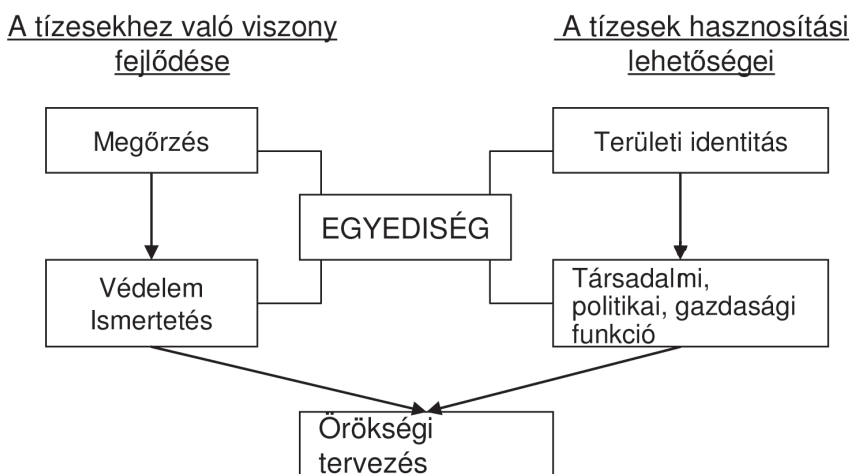
12. ábra A településszerkezetből adódó életmódbeli hagyományok és szokásrendek tudati elemeinek tartalma (Forrás: A mentális térképekhez kapcsolódó kiegészítő kérdések alapján szerkesztette AMBRUS 2008)
 Figure 12. The content of mental elements and the specific lifestyle based on the settlement structure (Source: based on the supplementary questions regarding the mental maps, ed. by AMBRUS 2008)

Székely tízesek a tájértékelés és örökségvédelem, illetve a tájhasznosítás fókuszában

A történeti kultúrtájelemek és -részletek fogyatkozása, eltűnése miatt, az egyediség egyre inkább az egyik legfontosabb értéknövelő tényezővé válik (AUBERT 2001). Így a gyepek karakteres emlékeit még őrző székely tízesek, és az ehhez kapcsolódó életmódbeli hagyományok az örökségvédelem tervezése szempontjából egyre fontosabbak, a tájhasznosítás perspektívájából pedig egyre értékesebbek (GYURICZA 2008) lehetnek (13. ábra).

A tájértékelés központi kritériuma a táj elemeinek egyedi megnyilvánulása. A táj egyediségét pedig szerkezete, belső lényege és a hagyomány körvonalazza (ILYÉS 1999). Ezek együttesen járulhatnak hozzá a területi identitás erősítéséhez. A térségfejlesztésnek pedig az identitástudat nemcsak célja, hanem egyben kiindulópontja is (SPIEGLER 2006), egy olyan stabil alapot jelent, amely lehetőséget teremt a társadalmi, politikai, szocializációs és gazdasági funkciók eredményes tényérésének. A tájhoz érzelmileg kötődő lakosságnak ugyanis sikeresebb és eredményesebb az útkeresése, mint a betontenger közepén élőknek (AMBRUS 2008). Az egyedi múlttal rendelkező gyeptáj megismerése, védelme azonban nem az ideáltípus keresése, hanem napjaink ösztársadalmi érdekeként fogható fel.

Éppen ezért a történeti földrajznak alkalmazott kutatásterületé kell fejlődnie a sajátos múlttal rendelkező Székelyföld esetében is. A kultúrtáj reliktumok számbavételét célzó vizsgálat – a megváltozott politikai-gazdasági helyzetben – az ismeretterjesztést, az örökségvédelem felismerését szolgálhatja és mobilizálhatja a megkopott identitáselemeket, ugyanakkor a turisztikai terméket, illetve formákat töltheti meg sajátos tartalommal.

13. ábra A tízesek örökségi tervezésének elméleti konstrukciója (Szerk. AMBRUS)
 Figure 13. Theoretical construction of the heritage planning of the „tízesek” (Ed. AMBRUS)

A turistapiacokért folyó versenyben azok a térségek tudják szerepüket megerősíteni, ahol olyan komplex turisztikai termékek kialakítására törekednek, amelyek egyedi vonzerőkön alapulnak (GYURICZA 2008). Székelyföld pedig abban érdekelt, hogy a „sajátos motivált-ságú” turistaréteg fogadására felkészüljön, és lehetőséget kínáljon a táji értékek megismertetésére, hogy a turistáknak az a bizonyos szegmense jelenjen meg, akiknek fontos a hagyományok ápolása, a kultúrtörténeti értékek tisztelete, illetve mentése.

Összegzés

A Székelyföld a maga tájalkotó elemeivel a nagy egyediségű táj kategóriák közé sorolható, hiszen a tízesek a tájgenézis döntő fázisait, szakaszait reprezentálják és a mai napig rányomják bélyegüket a táj alapszerkezetére.

A tízesek elhanyagolt társadalmi-gazdasági-politikai és nem utolsósorban tájrehabilitációs kérdésének időszerű felismerése, értéke nem a földrajzi tudásban van, az csak eszköz, hanem a földrajzi gondolkodásban, amely szak- és foglalkozásbeli felfogásokat hoz közelebb egymáshoz. Ha a történeti földrajz meg tudja érteni a tájnak ezt az összetartó erejét és érték-hordozó voltát, akkor egy részecskével hozzájárul ahhoz, hogy egyetemesebb világlépet formálhassunk magunknak a múltból.

A tízesek védelmével az emberi tevékenység által létrehozott táj karakter rögzítését szolgálhatjuk, ugyanakkor a hagyományörző gondolkodás egyik legszebb példája valószínűleg meg általa. Ha ennek a tájnak egy tradicionális, tájba illő, kiérlelt és letisztult stílusát, arculatát egyszer kialakították, nem tűnhet el még akkor sem, amikor a születéséhez vezető feltételek már elenyésztek (AMBRUS 2008). Ennek a felismerésnek az érdekében időszerű és célszerű lenne a székelyföldi tájtörténeti kutatásokat módszeresen folytatni.

A stratégiák korát élve az egyre komplexebbé váló tematizációk és egyre szerteágazóbb beavatkozási területek követelik meg az átfogó eljárásokat, hiszen csak a helyzetbemutató, célokat kijelölő és felelősséget vállaló elemzések teszik lehetővé az erőforrások megtervezését és kielégítő kiaknázását. Székelyföld történetének mostani „fordulóján” az államszocializmus hátrányából is lehet össztársadalmi előnyt kovácsolni! Ezt azonban csak úgy érdemes, hogy a tudomány és a politika csak léteben jelenjen meg, az emberek maguktól kezdjenek el gondolkodni és ne a leépülő tendenciát akarják elviselhetőbbé tenni.

Az őrségi vonzerőleltárba meghatározó szerephez jutó „szerek világa”, mint turisztikai termék Székelyföld számára mintaértékű szempontrendszernek tekinthető. A térségi összefogás eredményéből származó, sikeresen hasznosítható turisztikai termékek közül adaptálható a történetiségen alapuló sajátos településszerkezet és az ehhez kapcsolódó kínálati elemek.

Felhasznált irodalom

- AMBRUS T. 2006: Falutizések a székely székek településszerkezetében Csík- és Kászonszék példáján. In. FÜLEKY Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében Település a tájban. Környezetkimélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő, pp. 22–29.
- AMBRUS T. 2008: A székelyföldi falutizések a turizmus fókuszában Mentális térképek a kistérségi hatókörű kutatásban. Kézirat. 12p.
- AMBRUS T, CSAPÓ O. (2007): Ha a táj szab az életnek teret – a természeti adottságok szerepe a településszerkezet kialakulásában a székely falutizések és az őrségi szerek példáján. In MÁTHÉ Cs., MÖCSY I., URÁK I., ZSIGMOND A. (szerk.) III. Kárpát-medencei környezettudományi Konferencia tudományos közleménye, Kolozsvár, pp. 43–49.
- AUBERT A. 2001: A turizmus és a területfejlesztés stratégiai kapcsolata Magyarországon. Turizmus Bulletin 5. évfolyam 1. szám pp. 44–49.
- BABBIE, E. 2000: A társadalmtudományi kutatás gyakorlata. – Balassi Kiadó, Budapest, pp. 30–491.
- CSÉFALVA Y Z. 1989: „Behaviorista forradalom” a geográfiában. In. Földrajzi Értesítő 38 (1–2): 145–165.
- CSÉFALVA Y Z. 1990: Térképek a fejekben. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 156 p.
- DOWNES, R. M. 1970: Geographical space perception. – In. CSÉFALVA Y Z. 1989: „Behaviorista forradalom” a geográfiában. – In. Földrajzi Értesítő 38 (1–2), pp. 147–165.
- EGYED Á. 2006: A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig. – Pállás Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 318 p.
- ELEKES T. 2008: A földrajzi tényezők szerepe a településfejlődésben. Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2008. 160 p.
- ENDES M. 1938: Csík-, Gyergyó-Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. – Akadémia Kiadó, Budapest, pp. 1–96.
- FODOR F. 1936: Adatok a magyar gyepük földrajzához. – In. Hadtörténeti közlemények 37. évf., pp. 113–144.
- GÁL V. 2006: Középiszólás vizsgálati csoportok Dél-Dunántúl képe kognitív térképeken. – In. Pap N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. – Lomart Kiadó, Pécs, pp. 201–210.
- GYÖRFFY, Gy. 1990: A magyarság keleti elemei. Budapest: Gondolat Kiadó, pp. 5–43.
- GYURICZA L. 2008: Turizmus nemzetközi földrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 302 p.
- Hargita 2005: Képes megyeatlasz. Topo Service Rt. Csíkszereda, pp. 17–142.
- HERÉNYI I. (1998), Párhuzam a nyugati és keleti végvidék között, *Vasi Szemle*, LII. évf. 2. sz.
- ILYÉS Z. 1999: A történeti védelmi táj szerveződése Gyimes példáján. In FÜLEKY Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, Gödöllő pp. 325–330.
- ILYÉS Z. 2003: A szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben. Székelyföld, pp. 109–122.
- IMREH I. 1983: A törvényhozó székely falu. – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pp. 7–271.
- IMREH I. 1973: A rendtartó székely falu. – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 294 p.
- KÁNYA J. 2003: A székelyek eredettörténete. – In. HORVÁTH Gy. (szerk.): Székelyföld. MTA RKK. – Dialóg – Campus Kiadó, Budapest – Pécs, pp. 27–60.

- KOGUTOWICZ, K. 1930: Dunántúl és Kisalföld írásban és képekben I—II. Szeged: Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete.
- KRISTÓ, Gy. (2002a), *A székelyek eredete*. Budapest: Balassi Kiadó, pp. 3–67.
- LAKOTÁR K. 2004: „Bennünk élő” szomszédainkról. – In. Iskolakultúra 14 (11), pp. 109–116
- LÁSZLÓ M., LÁSZLÓ A. 2005: Székely telepítések a Kárpát-medencében (és azon is túl). In Pap N., Végh A. (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia A Kárpát-medence politikai Földrajza, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 128–137.
- MILLEKER R. 1939: A székely tízesek. – Debreceni Szemle, XIII. évf., januári 1 (128) szám.
- ORBÁN B. 1868–1871: Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. 1–26 füzetek. – Helikon és a Magyar Könyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ J. 1999: Az Árpád-vonal katonaföldrajzi jelentősége. Földrajzi Közlemények CXXIII./XLVII./Kötet, 1–2 szám, pp. 62–64.
- SPIEGLER P. 2006: A turisztikai imázs és a területi identitás jelentősége a térségi marketingben. Példák a Dél-Dunántúlról. Kézirat, 1–5 p.
- TÓTH J. 1998: A település fogalma. – In. TÓTH J – VUICS T. (szerk.): Általános Társadalomföldrajz I. – Dialog Campus Kiadó, Budapest – Pécs, pp. 389–393.
- TÜSKÉS T. (1981): A nyugati kapu. – Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 292 p.
- VARGA G. 2001: A székelység eredete. Írástörténeti Kutató Intézet, Budapest.
- VÁMSZER G. 2000: Helytörténeti adatok a hajdani Csík Vármegyve (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez – Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 167 p.
- VÁMSZER G. 1977: Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, adatok, gyűjtések (1930–1975). –Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pp. 259–284.
- VOFKORI L. 2004: Utazások Székelyföldön. – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, pp 8–36.
- ZAYZON, S. 1997: Településszerkezet Székelyföldön. Kézirat, 1–5 p.

THE GYEPŰ AS CULTURAL LANDSCAPE TYPE IN SZÉKELYFÖLD

T. AMBRUS

University of Pécs, Faculty of Sciences, Doctor School of Geography
7624 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: tundeaa@gamma.ttk.pte.hu

Keywords: “gyepű” system, settlement structure, „tízesek”, mental space, heritage protection, landscape exploitation

The landscape evaluation of Székelyföld can not be interpreted without the examination of the historical function. However with the lack of the historical source documents it is very hard to provide a unambiguous answer to the creation of the “tízesek” connected to the “gyepű” system. It is complicated to punctually reconstruct that unique settlement structure which the historical era’s military technique exacted for the settlement. It is not by chance that from the previous century till present days the historical, ethnographic monographs and travel books only mention them on account of the Székely people. But by all means the researchers should have been aware of the importance of the knowledge connected to the “tízesek” and their oblivion as well. The results of the empirical research with the assistance of the disposable literature maps, and qualitative and quantitative data collecting methods proved that the “tízesek” determined the most important phases of landscape genesis and determine the basic landscape structure till recent days. The citizens transmitted the ancient remnants of their military organisation, lifestyle traditions and habits. Since the rhythm of the present era endangers the thinking, landscape protection and utilisation of the Székely people, it is important to keep count of and review the example – which is the result of symbiosis of discipline, reasoning and activity – of the predecessors creating this system. It is not about the restoration of a romantic village structure, the subsistence of the village “tízesek” is asserted by a social-economic-political frame necessity. Because of the diminution of the historical cultural landscape elements and items, uniqueness becomes a more and more important appreciation factor. So the “Székely tízesek” preserving the characteristic memories of the “gyepű” and the connected cultural historical values from the point of view of heritage planning become more and more important and more and more valuable from the point of view of landscape exploitation.